

В.В. Бадзян, здобувач

Інституту агроекології і природокористування НААН

**РЕГІОНАЛЬНІ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ
ТА ГОСПОДАРЮВАННЯ**

Стаття присвячена еколого-економічній оцінці стану земель лісогосподарського призначення та лісів Полісся. Визначено основні проблеми розвитку лісового господарства України та регіону Полісся. Встановлено екологічні та економічні наслідки неефективного та екологічно небезпечного використання земель лісогосподарського призначення та лісових масивів. Проаналізовано структуру земель лісогосподарського призначення. Розглянуто фінансово-економічні показники роботи лісогосподарських підприємств Полісся. Обґрунтовано перспективи подальшого заліснення земель сільськогосподарського та іншого призначення.

Ключові слова: *землі лісогосподарського призначення, лісогосподарське землекористування, лісові масиви, лісова політика, деревостан.*

Постановка проблеми. В період економічної кризи та глобальних викликів однією із найбільш стабільно розвинених галузей економіки багатьох країн залишається лісове господарство. При цьому лісові як і інші природні відтворювані ресурси мають не лише суто економічне чи виробниче значення і призначення, але й виконують певні екологічні та соціальні функції. До того ж лісове господарство залишається однією із ключових ланок між навколишнім природним середовищем та сферою виробництва. Цінність такого зв'язку зростає в країнах, де спостерігаються не достатні запаси лісових ресурсів. До числа таких країн відноситься і України в якій спостерігаються одні із найменших запасів лісових ресурсів не лише у світі, але й і у Європі. Незважаючи на це експлуатація лісових ресурсів в Україні відбувається прискореними темпами, що веде до значних не лише екологічних, але й і соціальних наслідків.

Аналіз останніх досліджень. Питання економічно ефективного та екологічного ведення лісового господарства та використання лісових

ресурсів займаються чимало науковців. Зокрема Коваль Я.В. розглядає питання розвитку лісоресурсного комплексу України та його трансформації в ринкових умовах [1-3]. Натомість Лакида П.І. розробляє ефективні механізми управління лісовим господарством України [4-5]. Мішенін Є.В. обґрунтовує наукові засади інституціонального забезпечення розвитку лісогосподарських підприємств [6]. Туниця Ю.Ю. займається проблемами глобального впливу на лісові екосистеми тощо [7-8]. При цьому поза увагою залишаються проблеми щодо запровадження регіональної екологічної політики та еколого-економічно ефективного розвитку лісового господарства.

Формулювання цілей статті. Основною метою статті є еколого-економічний аналіз регіональних особливостей використання земель лісогосподарського призначення та лісів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині досягнення збалансованого використання земель не можливе без оптимальних площ земель лісогосподарського призначення. При цьому в Україні існують значні регіональні відмінності у загальній структурі земель та у структурі земель лісогосподарського призначення. Так, із загальної площі у 60,3549 млн га земель України лише 8,118 млн га належать лісогосподарським підприємствам. Натомість із загальної площі Житомирської області у 2,9827 млн га понад 1,048 млн га належать лісогосподарським підприємствам.

Проте лісогосподарські підприємства хоча і є основними власниками і користувачами земель лісогосподарського призначення, але вони не є єдиними власниками та користувачами цих земель. Другими за площами серед земель лісогосподарського призначення в Україні є землі, які перебувають в запасі, в резервному фонді, загальному користуванні або не надані у користування чи власність, а саме – 1499,4 тис га, далі йдуть землі оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного та природоохоронного призначення – 275,5 тис га, землі сільськогосподарських підприємств – 271, тис га, землі різних закладів, установ і організацій – 145,9 тис га, землі оборони – 144,7 тис га, землі транспорту – 123,7 тис га.

Схожа ситуація і у Житомирській області, де основними власниками та користувачами земель лісогосподарського призначення є державні та комунальні лісогосподарські підприємства, далі знову ж таки йдуть землі, що перебувають в запасі – 26,3 тис га, землі оборони – 13,0 тис га, землі транспорту – 4,7 тис га, землі сільськогосподарських

підприємств – 1,4 тис. га. Власне відносно невелика частка земель, що перебувають у власності та користуванні сільськогосподарських підприємств зумовлена природними обмеженнями щодо ведення сільського господарства в природній зоні Полісся а ось незначна частка земель, які мають оздоровчу, рекреаційну, історико-культурну та природоохоронну функції вказує на значний їхній резерв.

Із вказаної площі лісові землі в Житомирській області становлять 1,0649 млн га а із них вкриті лісовою рослинністю 1,0185 млн га (табл.1). Під полежащими лісовими смугами в Житомирській області перебуває 4,7 тис га, для виробництва деревини використовують 790,6 тис га, для захисної, природоохоронної та біологічної мети використовують 220,8 тис га, а для відпочинку всього 13,6 тис га.

1. Структура земель лісгосподарського призначення Полісся, тис. га*

Область	Загальна площа земель	Площа земель лісгосподарського призначення	Площа лісових земель	Площа земель для виробництва деревини
Волинська	2014,4	695,1	664,5	348,0
Рівненська	2005,1	802,3	790,0	575,6
Житомирська	2982,7	1117,1	1064,9	790,6
Київська	2812,1	649,0	631,9	78,3
Чернігівська	3190,3	738,1	688,4	402,2
Сумська	2383,2	458,5	447,2	96,7
Україна	60354,8	10591,9	10189,2	3522,9

*Дані Держгеокадастру України за 2015 рік.

Найбільші площі земель лісгосподарського призначення на Поліссі, які відведені під виробництво деревини спостерігаються в Житомирській а найменші у Київській областях. Невеликі площі цих земель на Київщині зумовлені, насамперед, значним радіоактивним забрудненням північної найбільш залісненої території області. В той же час максимальні площі земель лісгосподарського призначення, які відведені під виробництво в Житомирській та Рівненських областях, по-перше, пов'язанні загалом із найбільшими площами промислово цінної деревини а, по-друге, із відносною дешевизною такого вирощування та близькістю до великих внутрішніх ринків збуту власне деревини,

насамперед до міста Києва.

Природно-кліматичні умови сприяють до природного відновлення лісів на Поліссі, а значить і до значної частки лісових земель в площі земель лісогосподарського призначення [3]. Сьогодні до лісових земель відносять землі покриті лісовою рослинністю, а саме деревиною та чагарниками. Найбільші площі лісових земель на Поліссі спостерігаються знову ж таки в Житомирській та Рівненській областях. Беззаперечним аутсайдером за площею земель лісогосподарського призначення та за площею лісових земель і навіть за площею земель відведених під виробництво деревини є Сумська область. Це зумовлено, по-перше, природно-кліматичними особливостями території самої області а, по-друге, тривалим періодом експлуатації лісових ресурсів в цьому регіоні.

Отже, при обґрунтуванні оптимальних площ земель лісогосподарського призначення необхідно враховувати не лише природно-кліматичні, але й соціально-економічні та промислово-господарські умови відповідної території. Безпосередньо із оптимальними площами земель лісогосподарського призначення пов'язана і оптимальна лісистість території певного регіону [9]. Відповідно лісистість Волинської області становить – 35,5 %, Рівненської – 40 %, Житомирської – 37,5 %, Київської – 23,1 %, Чернігівської – 23,1, Сумської – 19,2 %, що в середньому по Поліссю становить – 29,7 %, а в Україні загалом – 17,5 %. В розрахунку на одного мешканця Житомирської області припадає 0,68 га земель лісогосподарського призначення в той час як по Україні цей показник становить лише 0,2 га.

Тобто фактична лісистість території України є різною і залежить переважно від антропогенного впливу на ліси, обсягів їх експлуатації та сприятливості природно-кліматичних факторів. В той час як оптимальна лісистість пов'язана переважно із зональним розміщенням лісів та природно-кліматичними умовами. Власне тому більш правильним є підхід щодо визначення оптимальної лісистості не по регіонам а по природним зонам. При цьому слід враховувати не лише межі природних зон, але й особливості місцевості, насамперед рельєф, ґрунти, а також наявність природних об'єктів в першу чергу водойм та водотоків.

В межах кожної із природних зон слід враховувати природність розміщення лісів та окремих лісових масивів. Для прикладу у Степу оптимальним є концентрація лісів навколо водойм в той час як на Поліссі – це можуть бути суцільні лісові масиви з домінуванням тих чи інших порід дерев. Тобто при досягненні оптимальної лісистості слід не просто

збільшувати загальну площу залісених земель а враховувати площі лісів, їх розміщення в попередній доіндустріальний період. Нині оптимальними вважаються такі показники лісистості: Степ – 9 %, Лісостеп – 18 %, Полісся – 32 %, Карпати – 45 % та АР Крим – 19 %.

В регіональному розрізі незважаючи на деяке збільшення загальної площі лісів досягти оптимальної величини лісистості поки що не вдалося в жодному регіоні (області) України [10]. Це пов'язано, насамперед, із інтенсивною вирубкою лісів та низьким їхнім природним приростом. Крім оптимальної лісистості слід досягати і оптимальної структури лісів та їх породного складу. При цьому необхідно встановити чіткий перелік земель придатних для вирощування лісів. В цей перелік бажано не включати землі, які мають певне фауністичне значення та цінність. Уточнення нормативів оптимального заліснення території відповідної природної зони необхідно базувати не лише на лісокліматичному чи лісогідрологічному, але й на лісогосподарському районуванні або зонуванні.

До певної міри не сприяє збільшенню площ земель лісогосподарського призначення і, зокрема, лісових земель наявність значних площ не придатних або малопродатних для заліснення. Лише серед кам'янистих земель, пісків та ярів таких площ в Житомирській області - 37,2 тис га, у Волинській – 14,9 тис га, в Київській – 17,4 тис га, в Рівненській – 33,3 тис га, в Сумській – 5,8 тис га та в Чернігівській – 28,2 тис га.

Втім найбільшу площу можливих для лісорозведення земель можна спостерігати в сільському господарстві, а саме це землі під еродованими балками та під пустирями та галявинами. Відповідно в Житомирській області земель із еродованими балками – 83,9 тис га а із пустирями та галявинами – 23,7 тис га. Наявність на Поліссі значних площ малопродатних і не придатних для сільського і лісового господарства земель пов'язана із високою мозаїчністю та низькою буферністю а значить і низькою стійкістю ґрунтів до процесів деградації.

З іншого боку є значні площі земель, які перебувають в сільськогосподарському виробництві або потребують виведення із сільськогосподарського виробництва, які доцільно залісити. До таких земель можна віднести землі, які перебувають в стадії тимчасової консервації і землі з потребою відновлення родючості ґрунтів. Зазначених земель в Житомирській області - 0,3 тис га, у Волинській – 1,5 тис га, в Київській – 1,1 тис га, в Рівненській – 1,6 тис га, в Сумській – 0,7 тис га та в Чернігівській – 1,8 тис га. Для цього доцільно розробляти нові вимоги

щодо консервації та реабілітації вказаних земель, а також щодо еколого-економічної оцінки. Кінцевою метою такої реабілітації повинно стати створення на цих землях екологічно стійких ландшафтів.

Також значної шкоди землям лісгосподарського призначення завдає радіоактивне забруднення. Нині воно спостерігається у Житомирській області на площі – 34 тис га, у Київській області – 83,7 тис га та в Рівненській – 7,6 тис га. В результаті радіоактивного забруднення Полісся стало руйнування сталих біоценозів та обмеження використання земельних та лісових ресурсів. Лише в одній Житомирській області виведено із господарського використання близько 30 тис га раніше придатних для сільського та лісового господарства земель.

При цьому на цих землях є ґрунти, які максимально сприятливі для швидкого розповсюдження радіонуклідів, особливо в плодах лісу. Наслідком цього є не тільки погіршення стану здоров'я людини та інших живих організмів, і до того ж таке погіршення буде ще й довготривалим. Тобто нині стоїть завдання не просто вилучати радіоактивно забруднені землі, але й активно їх реабілітувати хоча б до безпечного для життя і здоров'я людей рівня.

Власне тому охорона земель лісгосподарського призначення від деградації та охорона інших земель від деградації та забруднення, насамперед, за допомогою заліснення території є надзвичайно актуальною проблемою сьогодення не лише на Поліссі, але й і в Україні загалом. При цьому першочерговими для вирішення проблемами є: упередження та боротьба з деградацією земель лісгосподарського та іншого призначення; зменшення негативного впливу промислового та радіоактивного забруднення лісової рослинності та земель лісгосподарського призначення; реабілітація земель малопродатних або не придатних для заліснення тощо.

Нині збільшення площі земель лісгосподарського призначення відбувається через збільшення площі лісів, тобто земель із лісового рослинністю. Переважно для цього залучаються додаткові ще не залісненні землі. При цьому на таких землях здійснюється переважно плантаційне розведення лісів, тобто їх висів та садіння, у тому числі і лісорозведення. На Поліссі характерними є незначні площі лісорозведення, зокрема за 2015 рік найбільшими вони були у Чернігівській області понад 200 га в той час як загальні площі, де здійснюється штучне та природне поновлення лісів коливаються від 1,2 тис га в Сумській області до 7 тис га у Житомирській області.

Максимальними є площі висівання та садіння лісу у Житомирській області – 5,1 тис га та у Рівненській області – 4,1 тис га, а мінімальними у Сумській – 1,4 тис га та у Волинській області – 1,9 тис га. Зовсім іншою є картина із природним відновленням лісу, а саме максимальним воно є у Волинській області – 3,1 тис га, а мінімальним в Чернігівській області – 0,3 тис га. При цьому Волинська область є єдиною на Поліссі, де природний приріст лісу перевищив обсяги його насадження і висівання (3,1 тис га проти 1,9 тис га).

Загальний запас деревини в Житомирській області становить понад 211,2 млн м³, а її щорічний приріст – 2,5 тис м³. При цьому у державних лісогосподарських підприємствах міститься понад $\frac{3}{4}$ або 164,2 млн м³ всієї деревини Житомирщини а у комунальних лісогосподарських підприємствах $\frac{1}{4}$ або 47,0 млн м³. В розрахунку на 1 га земель лісогосподарського призначення в області припадає 293 м³, а в розрахунку на 1 жителя 147 м³. Породний склад лісів Житомирщини становить понад 60 % хвойні, 20 % твердолистяні а рештумяколистяні породи.

При цьому навіть за офіційними даними обсяги лісозаготівлі значною мірою відбуваються не шляхом, наприклад збільшення рубок догляду а шляхом збільшення санітарних рубок. Все це веде, по-перше, до не контрольованості самих рубок, а, по-друге, до збільшення їх обсягів. До того ж більшість рубок є безсистемними та ведуть до деградації деревостанів. Обсяги таких безсистемних рубок зростають практично по всій Україні, в тому числі і на Поліссі. Все це до певної міри прослідковується і у суттєвому збільшенні обсягів реалізованої лісогосподарськими підприємствами продукції (табл. 2).

За обсягами реалізованої продукції на одного працівника нині абсолютним лідером на Поліссі є Київська область, а за показником реалізованої продукції на один гектар земель лісогосподарського призначення домінують одразу дві області Житомирська та Рівненська. Домінування цих областей частково можна пояснити наявністю в них значно менших екологічно чистих площ лісів, а значить і більш інтенсивною експлуатацією власне екологічно чистих та безпечних лісів. Абсолютне лідерство Київщини за показником реалізованої продукції швидше за все пов'язане із більш високим матеріальним заохоченням працівників лісових господарств області в порівнянні із іншими областями. Про це переконливо доводить середній рівень заробітної плати (табл. 3).

2. Фінансово-економічні показники роботи лісгосподарських підприємств Полісся у 2014-15 рр.*

Область	Обсяг реалізованої продукції, тис грн		Реалізована продукція на 1 працівника, грн		Реалізована продукція на 1 га земель лісгосподарського призначення, грн	
	2014	2015	2014	2015	2014	2015
Волинська	479557,0	699869,0	213897	245568	689,9	1006,9
Рівненська	785570,4	1157866,2	190165	281719	979,2	1443,2
Житомирська	1196393,0	1613627,0	193185	247223	1070,9	1444,5
Київська	558287,0	872291,0	227316	348359	860,2	1344,1
Чернігівська	476954,0	673263,0	175029	239510	646,2	912,2
Сумська	433449,0	623318,0	174567	253587	945,4	1359,5
Україна	7229208,3	10412693,6	149053	209524	682,5	983,1

*Розрахунки автора за даними Держлісагенства України

3. Динаміка зміни заробітної плати працівників лісового господарства, грн*

Область	Чисельність штатних працівників, осіб		Середньомісячна зарплата, грн	
	2014	2015	2014	2015
Волинська	2242	2850	3176	4603
Рівненська	4131	4110	3947	6125
Житомирська	6193	6527	3635	4792
Київська	2456	2504	4486	6644
Чернігівська	2725	2811	3513	5558
Сумська	2483	2458	3932	6165
Україна	48501	49697	3479	4932

*Розрахунки автора за даними Держлісагенства України

Тобто якщо більш високі показники реалізованої продукції на одного штатного працівника лісгосподарського підприємства можна частково пояснити більш високою продуктивністю праці, то більш високі показники

реалізованої продукції на одиницю площі земель лісогосподарського призначення частково пояснюється більш високою продуктивністю деревостану. При цьому досягти більшу продуктивність деревостанів значно важче та довше аніж більш високу продуктивність праці робітників лісогосподарських підприємств.

Судячи із структури деревостанів, де все більшу частку у загальній площі земель лісогосподарського призначення займають малоцінні молодняки та похідні деревостани вже найближчим часом продуктивність деревостанів та обсяги заготівлі деревини суттєво зменшаться. Так, молодняки із загальної площі Житомирських лісів займають 19 % насаджень а перестійні ліси становлять 18 %, решту займають середньовікові та пристигаючі ліси.

До того ж лісові масиви поступово втрачають свої природні функції, наприклад функцію збереження біологічного різноманіття. Більше того навіть захисні лісові насадження не лише через їх вирубку, але і через природне старіння дерев втрачають свої захисні функції. Ситуацію погіршує абсолютне домінування (понад 97 %) суцільно лісосічних рубок, тобто рубок без збереження підросту та недовикористання лісовідновного потенціалу деревостанів у зонах успішного природного відновлення. Необхідно збільшувати площі посадки лісів або ж принаймні довести їх до площ вирубки.

Висновки. Таким чином, збільшення площ лісів можливе за рахунок насамперед сільськогосподарських угідь, а також не використовуваних земель як в межах, так і за межами населених пунктів. Використання лісів та земель лісогосподарського призначення повинно вестися на невиснажливій основі та в рамках збалансованого розвитку лісового господарства. Необхідно посилити охорону та відтворення лісів, а також охорону земель сільськогосподарського призначення, у тому числі і через заходи боротьби із їх деградацією та ерозією. Для цього слід проводити більш ефективний моніторинг стану як земель лісогосподарського призначення, так і лісів. При цьому доцільно враховувати всі існуючі природно-кліматичні особливості регіону та здійснювати корегування лісової політики на базі існуючих природних зон. Зокрема в зоні Полісся в перспективі слід уточнити вимоги щодо заліснення земель та нормативи і порядок рубок.

Бібліографічний список: 1. Коваль Я.В. Економічна (грошова) оцінка природних ресурсів лісового фонду України (теорія, методологія,

методика) / Я.В. Коваль, І.Я. Антоненко. – К.: РВПС України НАН України, 2004. – 163 с. 2. Проблеми збалансованого лісокористування в системі сталого розвитку / В.С. Бондар [та ін.]. – К.: Науковий світ, 2005. – 212 с. 3. Тенденції змін планетарного клімату та їх можливого впливу на основні сектори української економіки: [монографія] / Хвесик М.А. та ін. – К.: Логос, 2012. – 267 с. 4. Лакида П.І. Прогностичне оцінювання біопродуктивності лісів НПП "Голосіївський" / П.І. Лакида, Б.В. Дубровець // Лісове і садово-паркове господарство. – 2015. – № 6. 5. Лакида П.І. Роль лісів у екологічній стабілізації довкілля в регіоні м. Біла Церква / П.І. Лакида, С.С. Ковалевський // Лісове і садово-паркове господарство. – 2012. – № 2. 6. Мишенин У.В. Эколого-экономические проблемы природопользования в лесном комплексе / Е.В. Мишенин. – Сумы: Мрія-1, 1998. – 272 с. 7. Туниця Ю.Ю. Комплексне дослідження актуальних проблем Карпатського регіону України / Ю.Ю. Туниця // Регіональна економіка. – 2014. – № 3. – С. 261-263. 8. Туниця Ю.Ю. Екологічна Конституція Землі: сутність і концептуальні засади / Ю. Туниця // Вісник Національної академії наук України. – 2005. – № 11. – С. 32-42. 9. Крисюк Б.В. Класифікація галузевих ризиків у лісовому господарстві України / Б.В. Крисюк, В.І. Крисюк // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 1. – С. 80-87. 10. Комплексна економічна оцінка природних ресурсів: [монографія] / М.А. Хвесик та ін. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 263 с.

Бадзян В.В. Региональные эколого-экономические особенности лесохозяйственного землепользования и хозяйствования. Стаття посвящена еколого-економічній оцінці стану земель лісного фонду і лесов Полесья. Визначені основні проблеми розвитку лісного господарства України і регіону Полесья. Встановлено екологічні та економічні наслідки неефективного та екологічно небезпечного використання земель лісного фонду і лісних масивів. Проаналізована структура земель лісного фонду. Розглянуті фінансово-економічні показники роботи лісогосподарських підприємств Полесья. Обґрунтовано перспективи подальшого облесення земель сільськогосподарського та іншого призначення.

Ключевые слова: землі лісного фонду, лісогосподарське землепольовання, лісні масиви, лісна політика, деревостой.

Badzyan V.V. Regional environmental and economic features of forest land use and management. The subject of the article is theoretical and applied aspects of development of environmental and economically efficient

forestry land use at national and regional level. The aim is to assess the environmental and economic consequences of irrational use of land for forestry purposes and forest at Ukrainian Polissya. The paper used analytical and dialectical synthesis method on the main socio-economic and environmental problems and economic and mathematical methods to determine the environmental and economic efficiency of forest resources and land for forestry purposes.

The paper analyzes the structure of areas of land for forestry purposes. Specifically noted are not effective and not such optimal structure. The basic purpose of Forestry and grounded perspective on their changes. Analyzed regional differences in production areas and features wood in Volyn, Rivne, Zhytomyr, Kyiv, Chernihiv and Sumy regions.

The necessity to determine the optimal amount of land for forestry purposes based on the consideration not only climatic, but also socio-economic and industrial-economic conditions. The connection of optimal land area for forestry purposes of optimal forest area. The dependence of forest cover in Ukraine and its regions, especially from human impacts and the economic exploitation of forest resources.

Grounded for land needing reforestation priority. The conditions on afforestation of degraded and eroded land in the regions. An increase forest cover area due to afforestation are not suitable and unsuitable land such as rocky ground, sand and ravines. The expediency of further afforestation of agricultural land by land vacant lots, lawns and lands of eroded gullies.

Features of reproduction of forests and afforestation. The regional timber resources in the area of Ukrainian Polissya. An increasing volume of thinning the forest and at the same time reduce the volume of sanitary cutting. Thus all the cuttings should be carried out systematically and taking into account their environmental implications.

The analysis of financial and economic performance of the forestry enterprises for the period 2014-2015 years in Volyn, Rivne, Zhytomyr, Kyiv, Chernihiv and Sumy regions. Reviewed regional differences in production forestry enterprises per one employee and one hectare of land for forestry purposes. As a result reasonably basic directions for the development of forestry and Ukraine Polissya area, as well as prospects for further afforestation of agricultural land and other purposes.

Keywords: land for forestry purposes, forest land, forests, forest policy, stands.

Стаття надійшла до редакції 23.06.2016 р.